

Юрій Бондаренко

НАЦІОНАЛЬНА ПАРАДИГМА УКРАЇНСЬКОГО ЕКЗИСТЕНЦІАЛІЗМУ

Український літературний екзистенціалізм, створений на національному ґрунті, увесь комплекс питань, пов'язаних із існуванням індивідуума, розв'язує крізь призму двох парадигм — національної та екзистенціальної, які, зливаючись, утворюють філософський ракурс під загальною назвою “буття української людини в умовах колоніальної агресії”.

Щоб забезпечити масштабне висвітлення зазначеної теми, екзистенціалісти вдаються до власної, відмінної від уже усталеної в українській літературі, інтерпретації патріотичної образності, найперше ключові поняття “Вітчизна”, “Україна” для них уже не виявляють винятково зовнішній географічний, політичний чи духовно-культурний простір. Художній статус образів із національно-патріотичною наповненістю утверджується через їхню співвіднесеність із темою окремої людини, внутрішнього єства, долі й буття у світі особи. Національне стає адекватним індивідуально-особистісному, а особистісне — національному:

Вітчизна — це не хтось і дець,

Бо ти — це ти, це ти і ти,

Я — теж Вітчизна

бо ти і є Вітчизна

(Світличний І. “Люблю Вітчизну)

(Стус В. “Вельможний сон мене опав”).

На основі такого поєднання розгортається екзистенціальна картина внутрішнього “я”, де національна константа часто відіграє провідну роль у формуванні духовної постави особи, а відтак -зумовлює й характер існування людини у ворожому до неї як до українця середовищі.

Усе починається з того, що в ХХ ст. етнічна самототожність індивіда нерідко була підставою для насильства над ним. Якщо особа зрікалася українства, світ ставав до неї відносно терпимішим і толерантнішим. Отже, кожному доводилося пройти через екзистенціальний вибір — відмежуватися від своєї національності і здобути абсурдне полегшення чи залишитися в ній і зазнати фізичного та психологічного нищення: “Ой не вмреш ти, сину, своєю смертю! Ні, не вмреш... А все через тую твою “щирю Україну”,¹ — каже старий бондар Андрію Чумаку в романі Івана Багряного “Сад Гетсиманський”. Ставлення до національного ідентифікується зі ставленням до смерті. В одних воно високе, в інших — позначене відчаєм.

У цьому контексті реалізуються екзистенціальні тези про ворожість світу щодо особи, “закиненість” індивідуума у світ поза власною волею. Їхнє образне унаочнення проходить через змалювання колоніалізму і тоталітаризму як фактів, що організують процес відчуження українця від навколишньої дійсності. Життя людини від народження розгортається як потрапляння в систему розставлених пасток уже через сам факт її належності до українства.

Перша і основна з них — повна незахищеність фізичного існування. Для світових імперій українець — це “гарматне м'ясо” в геополітичних конфліктах (романи Р.Андріяшика “Люди зі страху”, “Додому нема вороття”, повість Івана Багряного “Огненне коло”),

¹ Багряний І. Сад Гетсиманський. — К., 1991. — С. 26.

жертва для жорстоких соціальних експериментів (роман Івана Багряного “Сад Гетсиманський”, поема “Курбас”, добірка “Гратовані сонети” І.Світличного, збірки “Веселий цвинтар”, “Палімпсести” В.Стуса) і водночас — загроза бунту, небезпека власній стабільності. Створюється ситуація, коли підкорений народ і нав’язана держава розглядають один одного як ворожі об’єкти. У їхньому протистоянні колосальної сили тиск здійснюється на окрему людину: вся колоніально-тоталітарна потуга спрямовується, щоб придушити природне прагнення до свободи та гідного існування. Образи, що містять семантику насильства — війни, в’язниці, казарми, переростають конкретно-змістове значення, набувають ознак “тотальної присутності” — всеосяжного стану української дійсності. У художніх картинах військових дій, поліцейських переслідувань, тюремного гвалтування, розстрілів екзистенційне “буття до смерті” набирає максимального прискорення і якісно дорівнює буттю у стані постійного стресу. Витримати це багатьом не під силу. “Страх постає влучною метафорою національної людини”². На аналогічну роль претендують і такі поняття, як “жах”, “відчай”, “апатія” тощо.

Названі переживання свідчать про наявність пасток ще й суто духовних, до яких українець потрапляє вже з появою на світ. Внутрішній портрет пересічної людини вітчизняні письменники вибудовують за версією психологічної жертви.

З боку влади наступ на її “я” іде через низку національно дискримінаційних заборон, відвертий пресинг та ідеологічну обробку. Табу накладається на вкорінені у психіку реалії, більшість із яких формують етногенетичне обличчя народу: примус говорити винятково румунською мовою, депортація гуцулів із їхнього культурно-природного ареалу — Карпатських гір, приниження гідності підкорених (роман Р.Андріяшика “Додому нема вороття”), залякування народу репресіями, руйнування моральних основ української родини, впровадження в масову свідомість філософії зради та духовного самозречення (роман Івана Багряного “Сад Гетсиманський”), нейтралізація національно свідомої та духовно продуктивної частини населення шляхом ув’язнення (твори Багряного, Світличного, Стуса, Андріяшика).

Наслідки окреслених “виховних впливів” особливо яскраво представлені у збірці В.Стуса “Веселий цвинтар”. П’ятак, іграшкові калатала, проштемпельовані тексти дозволених для виконання пісень, фільми про щасливе життя, ігри у війну (вірш “Ось вам сонечко”) образно фіксують вияви спотвореного до примітивізму світобачення її персонажів, що базується на неадекватних оцінках вітчизняної діяльності, а також на контрольованому владою формуванні суспільної думки. Схоже смислове наповнення мають поезії “Посадити деревце”, “Їх було двоє”, “Вертеп” та ін. Ці тексти засвідчують, що для масової української людини творів В.Стуса притаманні “феномен “сліпого вірування”, схильність до самоомани, систем “чинної ілюзії” та заідеологізованого мислення”³, якими витіснені національні цінності. Так забезпечується психологічний аспект стусівського образу-узагальнення — “протрухлого українського материка” як завершеної оцінки духовної руйнації Батьківщини. Поруч з’являється ще один авторський словообраз — “життєсмерть”, діапазон якого — від загальноукраїнського виміру до масштабу окремої людини, її уявлень про своє існування, що унаочнює екзистенційне переживання приреченості у ворожому світі. Завдяки цьому образу тема смерті накладається В.Стусом на все тодішнє буття України, де його ліричний герой гостро відчуває перспективу духовної загибелі — втрату себе, свого індивідуального обличчя. Гайдегґерівська теза про одну із форм суспільного “вбивства” людини — стандартизацію всіх під єдиний психологічний тип — виводить ключову тему “Веселого цвинтаря” у площину етнопсихології, подаючи масового українця, зденаціоналізованого і дезорієнтованого, як мертвого. Перебування у середовищі такої маси для поета стусівського потенціалу та національної гідності було рівнозначним екзистенціальній “закинутості” поза власною волею й бажанням.

² Зборовська Н. Шістдесятники // Слово і Час. — 1999. — №1. — С.75.

³ Єсипенко Д. Соціофілософський досвід К.Ясперса // Філософська думка. — 2000. — №1. — С. 90.

Вітчизняні митці зрощують процеси психологічного змаління та денационалізації. На їхню думку, тоталітарно-колоніальний стандарт людини передбачає втрату нею етнічної специфіки власного “я”, а національне виродження, своєю чергою, сприяє уніфікації всіх членів суспільства. Потрапляючи в епіцентр розглянутих явищ, одні зазнають повного знеособлення, а інші, ті, хто чинить опір, — негативної opinii. Отже, на противагу західним екзистенціалістам, українські розгортають дещо іншу модель стосунків між індивідумом та соціумом. Якщо для перших світ ворожий щодо особи апіорно, то для других конфлікт часто виростає через неспівмірність духовних організацій свідомого українця й агресивно до нього налаштованого оточення людей-маси. У такій ситуації патріот — чужорідний елемент. Його прагнуть позбутися.

Особливо це простежується в містах, звідки шириться національна руйнація. Тут українець переживає свого роду “межову ситуацію” — болюче перебування на грані між зденационалізованим середовищем і космосом етнічної духовності, всотаним у сільській місцевості. Поляризованість двох світів створює величезної сили психологічний тиск на людину, розшматовує її внутрішнє єство. Довго витримати на цій межі неможливо: треба приставати до однієї із сторін. Із складного становища українець виходить або зміцнивши в собі національне начало, або втративши його. Це залежить від сили характеру, вольової спроможності. Проте в більшості випадків конфлікт розв’язується трагічно: “Чому вихідці з села через три дні стають перевертнями?... — Бо бракує мужності”⁴.

Відчуття “закинутості” посилюється й тоді, коли герої усвідомлюють трагічні реалії національного буття, від них не залежні, і, основне, такі, що вже не піддаються зміні. До визначених світовим екзистенціалізмом факторів фізичного та психологічного пресингу на людину (війни, тоталітарні режими тощо) додається ще один, суто національний, — українське історичне минуле. Нести на собі психологічний тягар належності до битого народу нестерпно, тому що, з одного боку, ганебно, а з другого — страшно повторити долю попередніх поколінь: “Коли я думаю про нашу історію, мене покидає мужність... А інші несуть на собі тягар цієї історії. І прагнуть від нього звільнитися” (27).

Почуття сорому за національне минуле штучно культивується в українцях від їхнього народження окупаційними режимами, котрі зумисне викривлюють історичну свідомість підкорених, наповнюючи її винятково негативним фактажем, замовчуючи славні та героїчні сторінки: “А що воно тямить! Хіба воно пізнало свою історію, свою гордість? Студентка огризнулася: “Мені відомо з історії про двох зрадників” (27).

Пастка національної ганьби “ловить” українця ще в один спосіб: на ньому поставлено тавро представника маргінального народу, нібито не здатного на плідну державотворну та культурну діяльність, вольові прояви. Українців оголошують недержавним народом, проти чого категорично виступає Юліан — герой “Полтви”. А у сфері духовності створюють умови для штучного її вихолощення. Особливо відчуває це національна еліта, якій перебиваються шляхи до самореалізації в межах рідної культури і яку карають за спроби духовної взаємодії зі своїм народом. Натомість відкривають шляхи для переходу українських митців у метрополію, де створені всі можливості для адаптації та функціонування, але вже як світочів і речників не української (“малої”, “примітивної”), а їхньої (“великої”, “всесвітньоозначимої”) культури. Яскравий приклад — доля письменника Грушевича з роману Р.Андріяшика, яка докорінно поліпилася, тільки-но він змінив національну “прописку”. Якщо у Львові Грушевич постійно переживав жах перед можливим ув’язненням, то Варшава надала йому самовпевненості, зарозумілості та зверхності.

Тому є підстави констатувати ще одну пастку — загальносуспільної фобії до свого народу, вітчизняної історії, держави, культури, яка виростає на основі їх викривленого сприйняття, пов’язаних із ними страхів, почуття національної ганьби. Таким чином у людини вибивається внутрішня опора належності до чогось потужного, здатного фізично та психологічно захистити — зокрема, сильною нації, її духовної та суспільної традиції,

⁴ Андріяшик Р. Полтва. — К., 1989. — С. 26. Далі сторінку зазначаємо в тексті.

перебуваючи в якій здобуваєш самоцінність як особистість. Натомість національне починає асоціюватися з екзистенціальним “Ніщо” — повним запереченням індивідуального буття, яке жахає людину, зумовлює процес її змаління і, як наслідок, відштовхує від себе.

Одним із найболючіших виявів національного “Ніщо” є безперспективність (в образній інтерпретації — “мертвотність” (В.Стус)) існування, яку літературні персонажі відчувають як у своєму житті, так і в житті народу. Представники української еліти оголошуються державними злочинцями й зазнають нищення. Доля головних героїв поеми “Курбас” і добірки “Гратовані сонети” І.Світличного, збірок В.Стуса, романів Івана Багряного тому приклад. У романі Р.Андріяшика “Додому нема вороття” безперспективність виражена в деморалізації, фізичному вимиранні та виродженні українського населення: чоловіча частина майже повністю загинула на війні, ширяться інцестуальні зв’язки та венеричні хвороби. У творах інших митців (Багрянний, Світличний, Стус) змальовано окрему форму буття народу — “загратовність”, яка не дає можливостей для повноцінного розвитку. Безперспективність як психологічне переживання живиться історичним минулим, де типовими є факти краху визвольних змагань. Нездатність змінити ситуацію в суспільстві, сформовану ще до народження покоління українців ХХ ст., втягує багатьох у внутрішній стан безнадії. Навіть сильні натури, до яких належить героїня “Полтви” Марта Чорнеза, періодично відчувають його: “Десь у ті дні нею заволоділа нехіль до життя. Люди, що йшли на смерть, розчинилися зойками в гулі гармат і нічого не врятували, нічого не вибороли” (39).

Отже, в літературних текстах пересічна українська людина зазнає, як мінімум, трьох видів відчуження на ґрунті своєї етнічної належності: від колоніально-тоталітарної держави, яка репресує її, в межах свого наряду, розділеного на ворожі табори асиміляційно-деперсоналізаційними процесами, та від національного взагалі, з яким пов’язується крах індивідуального буття, гнітючі психологічні переживання. А відтак вона постає зусибіч незахищеною, самотньою й покинутою. Це призводить до розгубленості та дезорієнтованості у вирі суспільно-історичних подій, до невиконання нею національно-духовного призначення.

Поряд із окресленою проблематикою власне української специфіки набуває екзистенціальна тема безглуздості світоустрою. Абсурд колоніального суспільства багатовимірний, хоча його творців тільки двоє — держава-загарбник і поневолена людина. Обоє переживають страх один перед одним і в такому стані продукують потворні форми існування.

Колоніалізм прагне стабілізувати панівне становище. Він вбачає в українцеві загрозу своїм планам. Розгортається жорстока боротьба з будь-якими проявами націоналізму, яка часто виходить за межі здорового глузду: його приписують усім, шукають скрізь, навіть там, де не може бути. Безграмотністю виконавців цих дій безглуздість тільки поглиблюється. Скажімо, у романі Івана Багряного “Сад Гетсиманський” представники репресивних органів цілком серйозно звинувачують в’язня в належності до “вегетаріанської національності” і карають його за це.

Проте в більшості випадків від колоніальної влади іде абсурд фікцій. Бажання замаскувати свій насильницький характер і руйнівні дії штовхає її до творення камуфляжу реальності: вбивство народу одягають у шати “конституційних свят”, “президентських іменин”, “тріскіт оркестрів”, “пропагандистський шумок”, “гасла вигаданого благоденства” (228). Більшість письменників екзистенціального напрямку виявляють абсурдну невідповідність між способом презентації суспільства (на фасад виносяться гуманістичні принципи, подається “світлий” образ держави-в’язниці) і його характером. Пропаганда колонізаторів базується на безглуздох смислових підмінах: загарбання називають визволенням, денационалізацію доцільною з погляду прогресу, заперечують очевидні речі — зокрема, факт існування українців як народу, вітчизняні культурні набутки оголошують відсталими, невідповідними новій епосі тощо. У такий спосіб встановлюється викривлена світоглядна призма для розуміння дійсності. Прийняття її частиною населення

і веде до народження української людини абсурдного типу, яка борсається у примітивному існуванні і не може долучитися до національно-конструктивної діяльності, не здатна “керувати власним буттям, а ще менше правити суспільством”⁵.

На абсурд спрацьовує нагнітання страху. Репресивні заходи змушують в’язнів (Іван Багряний, “Сад Гетсиманський”) визнавати нескоені злочини, зокрема й “націоналістичні”. Безглузда поведінка постає як захисна реакція, що виявляється у втечі від смертельної загрози, навислої над кожним, хто зберігає хоч найменші ознаки національної свідомості. В уяві багатьох виникає асоціативний зв’язок між смертю і своєю національною належністю. Ця психологічна паралель значно посилюється страхом творення абсурду. Людина прагне уникнути загибелі шляхом обміну смерті фізичної на смерть духовно-національну. Заміна супроводжується потворними формами поведінки — мімікрією, співпрацею із загарбниками, національним самозреченням, які є нонсенсом з погляду моралі та історичної перспективи народу. Зламана людина доводить усе це до абсурду і сама тоне в ньому, поглиблюючи трагічне становище.

Наприклад, українцеві мало бути перевертнем. Прагнучи утвердитися в новій національній якості (поляка, росіянина, румуна і т.д.), що саме по собі є абсурдом, він вихлюпує злість на своїх реальних одноплемінників і таким чином впадає в ще більше безглуздя — життя-імітацію тих, хто стоїть за ним. Знаючи своє генетичне коріння, така особа змушена постійно доводити, що вона не та, ким є насправді. Їй необхідно найнешадніше принижувати своїх, щоб усі нарешті повірили: перед ними — не українець (“Дулига прикинувся поляком і лютує в школі — скоро діти будуть без вух ходити. Недарма кажуть: борони нас Боже від хрещеного дідька” (179)).

Систематична зміна окупаційних режимів у західних землях породила український феномен абсурдної людини-хамелеона: це не просто “вписування” себе у вороже оточення, а й постійне перебування на сторожі, уловлювання тенденцій у суспільному житті, щоб відповідати вимогам, які змінюються з приходом нових “господарів”: “Даю слово, якби прийшли іспанці чи турки — вони миттю перелічуються, віддадуть на шибеницю нинішніх панів” (167).

Співучасть у суспільному насильстві подається письменниками у вигляді абсурдного самозасліплення людей:

Самі собі будуєм тюрми,
Самі в них потім живемо,
Самі себе стережемо,
Вже тюрем — тьма,
і в тюрмах — юрми.

(*І.Світличний, “Завжди в’язень”*).

У розряд абсурду потрапляють також куца історична пам’ять, спроби обґрунтувати доцільність примирення з колонізаторами, втрата національних здобутків у трясовині дріб’язкових, егоїстичних прагнень людей, використання визвольних змагань із корисливою метою, невиробленість національної ідеї. З цією метою Р.Андріяшик вводить у твори історіософські роздуми головних героїв, які осмислюють різні сторони, зокрема й психологічні, національного буття України.

Невід’ємною частиною внутрішнього світу абсурдної особи є ілюзія. Нею позначається суспільно-політичне мислення героїв, які бажали б позитивних національних зрушень, але страх гальмує їхню діяльність. Для них впадання в ілюзію — це легший спосіб перебудови дійсності, ніж практичне знищення антиукраїнського ладу, що вимагає колосальних зусиль, а нерідко й жертви. Р.Андріяшик демонструє: психологічна безсилість змінити ситуацію призводить до безплідно-абсурдних типів поведінки — “хатнє бунтарство”, коли людина виражає невдоволення не далі меж свого помешкання, хворобливі фантазування на теми чарівного, майже казкового звільнення від окупації, намагання

⁵ *Ортега-і-Гасет. Бунт мас // Вибрані твори. — К, 1994. — С. 15.*

присоромити владу за її антиукраїнські заходи. Національна справа при цьому переводиться в неконструктивний умовний вимір, заплутується в численних “якби”. Персонажі не прагнуть до реального розв’язання вітчизняних проблем, а ведуть безрезультатний пошук причин, що нібито виправдовують національну поразку. Усе це має присмак дивацтва, яке ще більше поглиблює проблему, адже не базується на вольових і раціональних способах досягнення результату. Так виявляється абсурдна “нехоть” до національного життя, втрата відповідальності за власне етнічне самозбереження.

Узагальнює ситуацію вітчизняного абсурду стусівська “божевільна Україна”, в якій зв’язок між національною та екзистенціальною парадигмами кристалізувався в метафоричній формулі — багатовимірному зображенні суспільної та психологічної “бездомності” українця, його внутрішньої неприкаяності:

Нема мені коханої землі,
десь за грудьми пече гірка калина.
Сміється божевільна Україна
у смертнім леті на чужім крилі.

(*В.Стус, “Докучило! Нема мені вітчизни”*).

Відповідальність за продукування абсурду світовий екзистенціалізм покладає на саму людину: вона вільна долучитися до потворних форм існування або відмежуватися від них, обравши шлях духовного зростання. Тому поряд із персонажами абсурдного типу у творах західних письменників чільне місце посідають герої стоїчної вдачі, які гідно несуть тягар буття і не втрачають морального обличчя.

За цією версією йдуть і українські митці. Однак у них образ стоїчної особистості дещо інший. Він наділений додатковою властивістю — здатністю перебувати у силовому полі національного, не відчужуватися від нього, а навпаки — черпати силу з його духовної енергії, яка виступає психологічним донорством для кожного, хто зберіг етнічну самототожність. Отож національний космос, віддзеркалений у внутрішньому світі особи, володіє потужною силою, спрямованою на одухотворення. Він абсолютно сакральний, адже в ньому закладений істинний сенс життя. Тримаючись у його межах, індивід зберігає природність природи, внутрішню рівновагу. Існування гармоніюється, набуває етичної та естетичної досконалості: “Шляхетна гуцульська кров. Це кровні гуцули. Так би сказати — раса” (221). Недаремно головні герої “Полтви” шукають прихисток від репресивного колеса окупаційного режиму серед етнічно стабільної частини народу. Буттєвий феномен національного космосу живить внутрішню силу українця, яка необхідна йому для стоїчного тривання в умовах життєвої безперспективності і смертельної загрози, породжених колоніальною дійсністю. “Українськість — фундамент, на якому виростає людська гідність” Андрія Чумака — духовного лідера в романі Івана Багряного “Сад Гетсиманський”. “Він зносить торттури до кінця, не скорюється там, де, здається, вистояти не можна”⁶.

Виходить за межі світової екзистенціальної традиції і В. Стус. Для нього акт стоїцизму нерозривний із поривом (особливо в “Палімпсестах”) до України як духовної висоти, що бачиться поету одним із форпостів, бастионів свого незламного “я”. Смыслова поляризованість його образу вітчизни — між внутрішньою відразою, яку викликало сучасне вороже і абсурдне суспільство, та ідеалом — лише підтверджує висунуту думку, адже відкривається шлях, яким рухався і сам Стус, і його ліричний герой — шлях екзистенціального вибору бути Людиною. Для українських митців він можливий тільки через духовне горнило національного.

М. Ніжин

⁶ Ковальчук О. Новітній українець у саду страждань // Дивослово. — 1997. — №7. — С. 40.